

LEKSIK-SEMANTIK MAYDON NAZARIYASINING ASOSLARI

Karimov Abdulatif Abdugʻaforovich¹¹ Termiz davlat universiteti tayanch doktorantiE-pochta: abdulatif@tersu.uzMAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 17.06.2025

Revised: 18.06.2025

Accepted: 19.06.2025

KALIT SOʻZLAR:

leksik-semantik
maydon, leksik-semantik
maydonning turlari,
leksik-semantik guruhlar

Til inson tafakkurining ifodasi boʻlib, tashqi olamdagi voqealarni ifodalash va tartibga solish vositasidir. Har bir tilda soʻzlar oʻzaro aloqadorlikda boʻladi va bu aloqalar semantik maydonlarni tashkil etadi. Semantik maydon nazariyasi, soʻzlarning maʼno munosabatlariga asoslanib, ularni maʼno toifalariga ajratish imkonini beradi. Ushbu maqola ushbu nazariyaning asoslarini koʻrib chiqib, uning tahlil usullarini va tilshunoslikdagi ahamiyatini bayon etadi.

KIRISH. Leksik-semantik maydon nazariyasi tilshunoslikda soʻzlarning maʼno jihatdan guruhlanishi va ular orasidagi semantik bogʻliqlikni oʻrganadigan muhim yoʻnalishlardan biridir. Ushbu nazariya til birliklarining mantiqiy va lingvistik tizimini tushunishga yordam beradi. Leksik-semantik maydon nazariyasi orqali soʻzlarning mantiqiy tahlili, ularning semantik maydondagi oʻrni va bogʻliqlik darajasi aniqlanadi (Trier, 1931).

Leksik-semantik maydon tushunchasi. Leksik-semantik maydon (LSM) muayyan umumiy maʼnoga ega boʻlgan soʻzlar guruhidir. Bu tushuncha dastlab XX asr boshlarida nemis olimi Jost Trier tomonidan ilgari surilgan boʻlib, u "soʻz maydonlari" (Wortfeld) tushunchasini rivojlantirgan. Trierning fikricha, soʻzlar izolyatsiyada emas, balki oʻzaro bogʻlangan holda mavjud boʻlib, bir-birining maʼnosini toʻldiradi (Trier, 1931). Shuningdek, Trier leksik birliklarning maʼno jihatdan chegaralangan tizimga ega ekanligini va ularning semantik rivojlanish jarayonini oʻrganish zarurligini taʼkidlaydi.

Leksik-semantik maydonning xususiyatlari. LSM nazariyasi doirasida soʻzlar quyidagi xususiyatlarga ega boʻladi:

1. **Ma'noviy bog'liqlik** – maydon tarkibidagi soʻzlar semantik jihatdan bir-biriga yaqin boʻladi. Masalan, “transport” maydonida avtobus, mashina, poyezd, samolyot kabi birliklar mavjud boʻladi.

2. **Ierarxik tuzilish** – maydon ichidagi soʻzlar umumiylik yoki xoslik darajasiga koʻra ierarxik tizimga ega boʻladi. Lehrer (1974) fikricha, soʻzlarning semantik tahlili ularning qaysi darajada umumiy yoki maxsus maʼno anglatishini aniqlash imkonini beradi.

3. **Chegaralanganlik** – har bir maydon maʼlum bir chegaraga ega boʻlib, boshqa maydonlar bilan kesishadi. Masalan, ranglar maydoni ichida "qizil", "koʻk", "yashil" kabilar ajratiladi, lekin ular turli madaniy va lingvistik kontekstlarga bogʻliq ravishda har xil talqin qilinishi mumkin (Wierzbicka, 1996).

Leksik-semantik maydonning turlari. Tilshunoslikda LSM bir necha turga ajratiladi:

- **Sinonimik maydon** – sinonim soʻzlardan tashkil topadi (masalan, goʻzal – chiroyli – latofatli – nafis).

- **Antonimik maydon** – qarama-qarshi maʼnoli soʻzlarni qamrab oladi (masalan, issiq – sovuq, katta – kichik).

- **Giponimik maydon** – umumiy va xos tushunchalarni oʻz ichiga oladi. Masalan, “meva” umumiy tushuncha boʻlsa, “olma, banan, uzum” xos tushunchalar boʻlib, giponimiya munosabatini tashkil qiladi (Cruse, 1986).

- **Leksik-semantik guruhlar** – bir xil mavzuga oid soʻzlar guruhlariga ajratiladi. Masalan, “oziq-ovqat” maydoni ichiga non, sut, goʻsht, sabzavotlar kabi leksik birliklar kiritiladi.

Rus tilshunosligida leksik-semantik maydon tadqiqotlari. Rus tilshunosligida leksik-semantik maydon nazariyasi Trier yondashuvi asosida rivojlangan boʻlib, bu sohada N.D. Arutyunova, I.A. Melchuk, Yu.D. Apresyan kabi olimlarning ishlarini taʼkidlash mumkin. Melchuk (1974) leksik-semantik maydon tushunchasini sathlar asosida tahlil qilib, soʻzlarning semantik munosabatlari tizimini ishlab chiqqan. Apresyan (1995) esa leksik-semantik maydonlar tarkibini aniq belgilash uchun generativ semantik modeldan foydalangan.

Oʻzbek tilshunosligida leksik-semantik maydon tadqiqotlari. Oʻzbek tilshunosligida leksik-semantik maydon nazariyasi boʻyicha Joʻraev, Gʻulomov, Abdurahmonov kabi olimlar tadqiqot olib borgan. Joʻraev (2005) oʻz tadqiqotlarida oʻzbek tilidagi antonimik va sinonimik maydonlarni oʻrganib, ularning tarkibiy tuzilishini belgilagan. Gʻulomov esa oʻzbek tilidagi semantik maydonlarning tarkibiy qismlari va ularning tarixiy rivojlanish jarayonini tadqiq etgan.

Taqqoslash va umumiy xulosalar. Rus va o'zbek tilshunosligida leksik-semantik maydon tadqiqotlarining umumiy jihati shundaki, har ikkala maktab semantik maydon tushunchasini til tizimining muhim qismi sifatida o'rganadi. Biroq, rus tilshunosligida bu nazariya ko'proq formal va matematik modellar asosida tadqiq etilgan bo'lsa, o'zbek tilshunosligida tarixiy va kontekstual yondashuv asosida rivojlangan.

Xulosa. Leksik-semantik maydon nazariyasi tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega bo'lib, u so'zlarning semantik munosabatlarini chuqur tushunishga yordam beradi. Ushbu nazariya so'z ma'nolarining o'zgarishi, ular o'rtasidagi bog'liqlik va til tizimidagi o'rnini tahlil qilishda muhim vosita hisoblanadi. Leksik-semantik maydonlar madaniyat, kognitiv jarayonlar va jamiyatning o'ziga xosligi bilan bog'liq holda shakllanadi. Bu esa tilshunoslik tadqiqotlarining yanada chuqurlashishiga va tilning murakkab tizimini tushunishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Trier, J. (1931). "Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes". Heidelberg.
2. Lehrer, A. (1974). "Semantic Fields and Lexical Structure". North-Holland.
3. Cruse, D. A. (1986). "Lexical Semantics". Cambridge University Press.
4. Wierzbicka, A. (1996). "Semantics: Primes and Universals". Oxford University Press.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). "Metaphors We Live By". University of Chicago Press.
6. Melchuk, I. A. (1974). "Opyt teorii lingvisticheskix modeley". Moskva.
7. Apresyan, Yu. D. (1995). "Leksicheskaya semantika: sinonimicheskie sredstva yazyka". Moskva.
8. Jo'raev, M. (2005). "O'zbek tilining leksik-semantik tizimi". Toshkent.
9. G'ulomov, M. (2010). "Semantik tahlil va leksik-semantik guruhlar". Toshkent.